

УДК: 94:627.85(477.64)«1927/1932»

Олександр Ігнатуша (м. Запоріжжя) доктор історичних наук,
професор кафедри історії України Запорізького національного університету

E-mail: ioleksa@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1959-1085>

Олексій Ігнатуша (м. Запоріжжя) кандидат історичних наук

E-mail: oleksii@ihnatusha.pro

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8940-8605>

Григорій Ігнатуша (м. Запоріжжя)

кандидат історичних наук

E-mail: greg.ignatusha@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0880-3778>

Релігія та Дніпробуд (1927–1932): ілюзія вигнання

Мета дослідження – показати наявність релігійних осередків і релігійних потреб на будівництві Дніпрогесу – флагману радянської індустріалізації в Україні. Методологія дослідження ґрунтується на використанні мікроісторичного підходу, комплексу загальнонаукових (аналіз, синтез) та спеціальноісторичних методів (історико-генетичний, історико-порівняльний). Наукова новизна роботи полягає в історичній реконструкції процесу витіснення релігії зі сфери побуту будівників Дніпровської гідроелектростанції (1927–1932) – знакового об'єкту сталінської модернізації. Показано марність спроб викорінення релігійних почуттів через заміщення радянським наративом «безбожництва».

Висновки. Для значної частини будівників – робітників і службовців Дніпровського будівництва – природним було дотримання релігійних традицій. Наявність віруючих серед працівників Дніпробуду засвідчують актові, статистичні, наративні джерела, періодика. В ході будівництва частка віруючих збільшувалась, зростало конфесійне різноманіття. Комуністична влада активно протидіяла поширенню релігійності, насамперед – закриттям церковних споруд у районі будівництва. Посиллювався інформаційно-пропагандистський тиск влади. Застосовувалися політичні репресії. Вагомим інструментом боротьби з релігією на Дніпробуді була Спілка войовничих безвірників, цілком підконтрольна партійним органам. Проте вигнання релігії з Дніпробуду не сталося, що підтвердили результати Всесоюзного перепису населення 1937 р. та звіти партійного керівництва 30-х рр. ХХ ст.

Ключові слова: релігія, церква, віруючі, Дніпробуд, атеїстична політика, індустріалізація, робітники, безвірники.

Olexandr Ihnatusha (Zaporizhzhia)

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,

Department of History of Ukraine, Zaporizhzhia National University

E-mail: ioleksa@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1959-1085>

Oleksii Ihnatusha (Zaporizhzhia)

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),

E-mail: oleksii@ihnatusha.pro

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8940-8605>

Hryhorii Ihnatusha (Zaporizhzhia)

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),

E-mail: greg.ignatusha@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0880-3778>

Religion and Dniprobud (1927–1932): the illusion of exile

The purpose of the study is to show the presence of religious centers and religious needs in the construction of the flagship of Soviet industrialization in Ukraine – Dniprohes. The research methodology is based

on the use of a microhistorical approach, a set of general scientific (analysis, synthesis) and special historical methods (historical-genetic, historical-comparative). The scientific novelty of the work lies in the historical reconstruction of the process of displacing religion from everyday life of the builders of the Dnipro Hydroelectric Power Station (1927–1932) – a landmark object of Stalin's modernization. The author shows the futility of attempts to eradicate religious feelings through the substitution of the Soviet narrative of «godlessness».

Conclusions. For a considerable percentage of the builders – workers and employees of Dnipro construction – it was natural to follow religious traditions. The presence of believers among those working at Dniprobud is evidenced by acts, statistical, narrative sources, and periodicals. In the process of construction, the share of believers in Dniprobud increased, and religious diversity grew. The communist authorities actively opposed the spread of religiosity, primarily by closing church buildings in the construction area. The information and propaganda support of the government's struggle against religious centers was growing. Political repressions were applied. An important tool in the fight against religion in Dniprobud was the Union of Militant Atheists, completely under the control of party bodies. However, the expulsion of religion from Dniprobud did not happen, which was confirmed by the results of the All-Union Census of 1937 and the reports of the party leadership in the 1930s.

Key words: religion, church, believers, Dniprobud, atheist politics, industrialization, workers, atheists.

Поєднання понять «релігія» та «Дніпробуд» (будівництво Дніпровської гідроелектростанції та індустріального комплексу навколо неї) на перший погляд видається несумісним. Проте, релігія невід'ємна від суспільного життя, а Дніпробуд був його часткою. Тому, вважаємо за необхідне виокремити за допомогою джерел роль і місце релігійного фактору в ході будівництва символу радянської індустріалізації в Україні.

Розглянемо декілька аспектів: присутність віруючих різних конфесій на Дніпробуді (1927–1932 рр.); прояви їх релігійної активності; витіснення релігійних осередків з будівництва за допомогою Спілки безвірників (СБ; з 1929 р. СББ – Спілки воєвничих безвірників) та зусиллями пропагандистського апарату.

Залучення до будівництва великої кількості працівників, а особливо – вчорашніх селян та

простих робітників означало приплив маси віруючих на будівництво, оскільки більшість населення у 20-х рр. ХХ ст. залишалася віруючою. Грабарі, теслярі, чорнороби, сезонні робітники у більшості рекрутувалися із селянського середовища, їх релігійність не зникла з переміщенням із села до міста. Проте, незважаючи на доволі широку історіографію Дніпробуду, наявна наукова література оминає аспект виявів релігійності на будівництві¹. Практично не розглядалися питання щодо існування релігійних осередків на будівництві, аналіз конфесійного складу віруючих, характер взаємин віруючих Дніпробуду з атеїстичною владою². Епізодично, у контексті конструювання пам'яті «нової людини», «змагання» комуністів і комсомольців Дніпробуду з релігією охарактеризувала О.М. Клименко³. Окремі аспекти піднятої теми порушували ми у невеликих розвідках⁴.

¹ Див.: Ігнатуша О.О. Місце Запорізького індустріального комплексу в більшовицькій індустріалізації 20–30-х років ХХ ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2011. Вип.30. С.126–127; Клименко О.М. Написання історії фабрик та заводів в УСРР: приклад Дніпрогесу (1930-ті рр.) // Там само. 2019. Вип.52. Т.1. С.167.

² Бойко О.В. Православна церква і робітничий клас Півдня України в умовах антирелігійної політики держави 20–30-х років ХХ століття // Грані. 2004. №3(35). С.42–50; Відносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні (1917–1938 рр.) / Ред. кол.: Смолій В.А. (гол. ред.) та ін. Т.2. К., 2013. С.146–155; Ігнатуша О.М. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. – 30-ті рр. ХХ ст.). Запоріжжя, 2004. С.408–421; Мовчан О. Ставлення робітників УСРР до антирелігійної політики влади (початок 1930-х рр.) // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Сер. Історія. 2013. Вип.1. Ч.1. С.37–43.

³ Клименко О.М. Конструювання пам'яті «нової людини» у 1920-х – 1930-х рр. (на матеріалах УСРР): Дис. ... канд. іст. наук. К., 2019. С.156, 159.

⁴ Ігнатуша Г. Віруючі Дніпробуду // Збірник наукових праць студентів, аспірантів і молодих вчених «Молода наука-2011»: у 5 т. Т.5. Запоріжжя, 2011. С.65–68; Ігнатуша О.М. Вигнанці Дніпробуду (до проблеми затоплення Кічкаса, 1927 р.) // Сумська старовина. 2006. № 20. С.186–194; Його ж. Меноніти у тиловому ополченні на Дніпробуді: 1930–1931 рр. // Вопросы германской истории. 2007. С.177–184; Ігнатуша О., Тедеєв О. «Класовий ворог» на Дніпрельстані // Краєзнавство. 1994. №1–2. С.40–43.

Тому, вважаємо актуальним цілісне розкриття питання щодо наявності та ролі релігійного чинника на Дніпровському будівництві, як одного з проявів життя людей в епоху індустріалізації.

Для висвітлення питання спираємось на документальні, наративні джерела, періодичну пресу. Основний комплекс документальних джерел становлять архівні фонди Будівництва Дніпровського промислового комбінату «Дніпробуд» (Ф.Р-995) та адміністративного відділу Запорізького окрвиконкому (Ф.Р-316) у Державному архіві Запорізької області. Важливу інформацію містять архівні фонди партійних, державних, профспілкових органів: Запорізького окружного (Ф.П-1) та міського (Ф.П-157) КП(б)У, окрвиконкому (Ф.Р-1), райкому КП(б)У на Дніпробуді (Ф.П-149), райкому профспілки будівельників на Дніпробуді (Ф.Р-569). Джерельну базу доповнюють археографічний збірник з історії Дніпробуду⁵, газети «Днепрострой», «Пролетар Дніпробуду», «Червоне Запоріжжя», «Вісті ВУЦВК», журнали – друковані органи СВБ «Безвірник» та «Антирелігіозник». Окремі групи джерел складають наративи⁶.

Під час активного будівництва, що розпочалося 1927 р., кількість робітників на Дніпробуді у березні становила 200 осіб, у квітні – 350, у травні – 1 852, у червні – 2 663. На 20 липня 1927 р. кількість робітників і службовців зростає до 8 629 осіб⁷, станом на 20 вересня 1927 р. – вже 12 807 осіб, на 7 травня 1930 р. – 20 600 осіб, навесні 1932 р. – понад 63 тис. осіб⁸.

Будівництво вели з обох берегів Дніпра. Керівництво робіт знаходилося на правому березі, у с. Кічкас, заселеному з 1789 р. колоністами-менонітами. Там же були майстерні та гуртожитки⁹. Комунальна інфраструктура була відсутня, будівники жили в бараках, або ж у навколишніх

селах. Культура побуту зводилася до пропагандистських «червоних куточків» на виробництві. Не вистачало медичних, дитячих закладів.

У 1928 р. відомий український діяч академік Сергій Єфремов, проїжджаючи Кічкасом, занотує у щоденнику: «Кічкас, центр рекламного Дніпрельстану. Німців виселено на степок неподалік. А тут тепер господарюють інженери. Замість тихої німецької колонії виросло галасливе місто – з димарями, конторами, кіно й домами розпусти. Це поки що і все, бо самого Дніпрельстана ще не видно»¹⁰.

У Кічкасі було чотири церковні осередки та релігійні споруди: молитовний будинок церковних менонітів, братських менонітів, православна церква та єврейська синагога. Найближчим православним храмом на лівому березі Дніпра, з міцним релігійним осередком, була Вознесенська церква с. Вознесенівка (близько 6,5 тис. жителів), до якої від Дніпробуду було близько 5 км. Місто Запоріжжя, з трьома православними і католицькими храмами, молитовними будинками старообрядців, лютеран, менонітів, баптистів, євангельських християн, трьома синагогами, знаходилось на відстані 9–12 км від Дніпробуду. Відвідувати храми працівникам будівництва у робочі дні було проблематично, тим більше, що з 1929 р. законодавчо закріпили «безперервку» – шестиденний графік роботи¹¹.

На Дніпробуді працювали представники різних конфесій. Зокрема, дніпробудівцями були голова церковної ради православної соборної Покровської церкви м. Запоріжжя М.І. Іванов і регент хору К.В. Мільков¹², члени римо-католицької громади О.Я. Тісен (1898 р. н., мав нижчу освіту, працював капельмейстером на Дніпробуді); Я. Іванова (1908 р. н., із середньою освітою, практикантка лікарні Дніпробуду) – обоє проживали у старій частині м. Запоріжжя¹³.

⁵ Первенец индустриализации страны Днепрогэс имени В.И. Ленина. Сб. док. / Ред. кол.: Шерстюк А.С. и др. Запорожье, 1960. 288 с.

⁶ Мальований С. Класовий ворог на Дніпрельстані. Харків, 1931. 48 с.; Юрезанський В.Т. Дніпрогес. – Дніпропетровськ, 1970. 182 с.; Вейде Б. Записки будівельника (1908–1935) / Упор. Н. Швайба. К., 2012. 140 с.

⁷ Державний архів Запорізької обл. (далі – ДАЗО), ф.р-995, оп.14, спр.29, арк.156–157.

⁸ Ігнатуша О.О. Місце Запорізького індустріального комплексу... С.129.

⁹ ДАЗО, ф.п-149, оп.1, спр.6, арк. 230; Первенец индустриализации... С.67–68; Юрезанський В.Т. Дніпрогес. С.101.

¹⁰ Єфремов С.О. Щоденники. 1923–1929. К., 1997. С.646.

¹¹ Відносини держави, суспільства і особи... С.146–155.

¹² ДАЗО, ф.р-569, оп.1, спр.10, арк. 311–339.

¹³ Там само, ф.р-316, оп.3, спр.98, арк. 26 зв.–27, 30 зв.–31.

Серед дніпробудівців був один із керівників запорізької громади баптистів М.О. Моторін та його дружина В.С. Моторіна¹⁴.

Після постанови ВУЦВК про відчуження будівель у зоні затоплення у зв'язку з Дніпробудом (3 березня 1927 р.), меноніти с. Кічкасу намагалися отримати дозвіл на переміщення молитовного будинку, але безуспішно. Це підсилювало еміграційні настрої. «Ми... поселяни с. Кічкаса емігруємо до Канади внаслідок виселення нас зі старих насиджених місць», – заявляли жителі головному інженеру Дніпробуду 24 червня 1927 р.¹⁵ 31 травня 1927 р. заступник головного інженера Дніпробуду П.П. Роттерт експрес-поштою до Москви інформував управління головного інженера про бажання 213 осіб (44 сімей) менонітів Кічкаса емігрувати з СРСР. Влада їх не відпускала – під приводом військової повинності, затягуванням виплат компенсацій за відчуження будівель, примусовим відправленням до Трудармії тих, кого було позбавлено виборчих прав¹⁶.

Станом на 1927 р. в радянській Україні примусово закрили майже чверть (23,5%) церков та домів молитви різних конфесій. З 1928 р. влада прискорила їх закриття. Партійно-радянський актив Дніпробуду особливо непокоїла Свято-Духівська православна церква с. Кічкас. «А на горі, причаївшись як тарган, якого загнали у кут, як мокриця – стоїть церква», – писав один із перших номерів газети «Днепрострой»¹⁷. Газета продовжувала: «Робітник... обурюється: «Чому не закриєте капище, адже ніде жити, ми задихаємось без квартир, а тут таке приміщення гуляє дарма». 4 липня 1929 р. Управління головного інженера Дніпробуду звернулося до Хортицького райвиконкому з вимогою «запропонувати релігійній громаді у триденний термін звільнити приміщення церкви від церковного інвентарю» «внаслідок відчутної житлової кризи на Державному Дніпровському будівництві»¹⁸. З храму планували зробити гуртожиток для ро-

бітників. Врешті, у ньому розмістили Відділ праці Дніпробуду. Анонімний автор повідомлення у «Пролетарі Дніпробуду» відзначав: «Вже давно можна було б прибрати з гори «капище», але на робітничих зборах чомусь жодного разу не виникало про нього ніяких розмов». Очевидно, що таке мовчання на зборах і було свідченням небажання будівників Дніпробуду закривати церкву.

Православна громада шукала захисту у голови ВУЦВК. Зібравши 200 підписів, 3 червня 1929 р. йому надіслали телеграму з проханням залишити хоча б маленьке приміщення, аргументуючи: «Молитовний будинок влаштований силами робітників»¹⁹. Клопотання підписали жінки: за голову церковної ради – Є. Пирогова і В.Г. Рибаківа, за секретаря – М.І. Новікова. У задоволенні прохання їм відмовили. Президія Запорізького окрвиконкому, до якої переадресували клопотання, 13 червня 1929 р. винесла ухвалу: «Беручи до уваги: а) що в зв'язку з виселенням із с. Кічкасу корінних мешканців відвідування церкви та молитовного будинку дуже зменшилося; б) що 4 000 робітників Дніпрельстану зняте клопотання про закриття таких, підтримане Кічкаською районною та Запорізькою міською радою; в) що зазначені будівлі потрібні Дніпрельстану, визнати за необхідне православну церкву та молитовний будинок менонітів на терені Дніпрельстану в с. Кічкас закрити та прохати ВУЦВК санкціонувати цю постанову»²⁰. 26 серпня 1929 р. Секретаріат Президії ВУЦВК прийняв відповідну ухвалу²¹. «Вісті ВУЦВК» одразу поширили цей факт по всій Україні: «На Запоріжжі, в с. Кічкас буде закрито церкву та менонітський молитовний будинок»²².

Як вже зазначалось, у Кічкасі було два молитовних будинків менонітів: церковних і братських. Один із будинків менонітів закрили, інший пустили під знос, аргументуючи повідомленням НКВС «про відмову релігійній громаді в переносі їх будинку на інше місце у зв'язку з Дніпрельстаном»²³.

¹⁴ Там само, спр. 20, арк. 107.

¹⁵ Ігнатуша О.М. Вигнанці Дніпробуду ... С. 192.

¹⁶ Ігнатуша О.М. Меноніти у тиловому ополченні на Дніпробуді... С. 177–184.

¹⁷ К. Старое и новое // Днепрострой. 1927. 12 августа.

¹⁸ ДАЗО, ф. Р-316, оп. 3, спр. 231, арк. 139.

¹⁹ Там само, арк. 138.

²⁰ Там само, арк. 130.

²¹ Там само, арк. 149.

²² На Запоріжжі // Вісті ВУЦВК. 1929. 29 серпня.

²³ ДАЗО, ф. Р-316, оп. 3, спр. 231, арк. 468.

Громади спробували отримати компенсацію за відібрані молитовні будинки. Проте за юридичними нормами церковні будівлі не були власністю віруючих, перебуваючи лише у користуванні. Тому компенсація, яку віруючі таки домоглися стягнути з Дніпробуду за відчуження церков, пішла у фонд райвиконкому²⁴. Меблі Свято-Духівської церкви: столи, стільці, шафу, вітрину, етажерку тощо – відписали у відання районної ради. Цінні речі зі срібла: чашу, хрест, кухлик, ложку та ін. передали на зберігання Запорізькому відділенню держбанку, яке оцінило срібло в «1 руб». Антимінс, як сакральну річ, віддали Миколаївській церкві м. Запоріжжя. Інше культове майно – плащаницю, напрестольне Євангеліє, хоругви, священницьке облачення – залишили міській Пилипівській церкві. Речі «повсякденного характеру» – килимки, хустки, завіси та 5 кг воскових свічок забрали до окружного відділу соціального забезпечення. Ікони «утилізували»: найбільшою цінністю з них тодішня влада вважала оправи з латуні, які можна було здати «на потреби індустріалізації». Чотири церковних дзвони (186 кг бронзи), а також понад 80 кг «латуні 4-го сорту» здали «Рудметалторгу». Одну з ікон Свято-Духівської церкви, «Зняття тіла Христа», вилучили для Харківського музею українського мистецтва. Церковне облачення: ризу, підрясник, камилавку, хрест, покривало – передали робіткому Дніпрельстану для театрального гардеробу²⁵. За останнім неважко побачити зацікавленість влади в атеїстичному репертуарі театрального колективу Дніпрельстану, як засоби боротьби з релігійними почуттями будівників.

У жовтні 1929 р. православна і менонітська громади вже перестали існувати. Найближчий православний храм і молитовний будинок менонітів відтепер знаходилися на відстані 5 км від Дніпробуду, у сел. Верхня Хортиця.

Проте владу продовжував турбувати «сектантський рух» на Дніпробуді. Питання про нього поставили на засіданні бюро Дніпробудівського райкому КП(б)У 11 лютого 1930 р.²⁶.

З незавершеного твору «Гребля» українського письменника-прозаїка В.С. Кузьмича (члена редколегії «Історії Дніпробуду», репресованого у 1942 р.) дізнаємося, що «баптистським зосередженням» був «євангелістський дім на другому виселку», – тобто у селищі № 2, куди переселили жителів Кічкаса. Активність баптистів відзначалася серед будівників на ряжах, у селищах, у робітничих потягах. Цю активність В.С. Кузьмич характеризував як «почастішання виступів»²⁷.

У 1927 р. на Дніпробуді виникла група євангелістських християн. Її поява теж була одним із закономірних наслідків розгортання масштабного будівництва, коли із села на Дніпробуд ринув потік робочої сили. Спочатку у цій групі були лише чоловіки – чорнороби, грабарі. Прізвище засновника групи євангелістських християн на Дніпробуді Прусенка зафіксували як делегата обласного з'їзду євангелістських християн у м. Дніпропетровську 20–23 листопада 1927 р. Там він розповідав, як поширював місію по бараках Дніпробуду, як залучив «до справи Божої перших трьох сестер»²⁸. Близько року, до 17 липня 1928 р., осередок євангелістських християн на Дніпробуді не мав реєстрації²⁹. У документах Запорізького окрадмінвідділу збереглася письмова згода між євангелістськими християнами Дніпробуду та братськими менонітами Кічкасу від 16 червня 1928 р. на спільне використання менонітського молитовного будинку для зібрань³⁰. Документи 1928 р. повідомляють, що 13 членів громади євангелістських християн були робітниками, членами профспілки будівельників. Осередок збирався регулярно по неділях об 11.00, та по понеділках, середах і суботах о 18.00. Керівником групи був Т.М. Волков – робітник, мешканець Кічкасу³¹. 18 серпня 1928 р. зануренням у Дніпро здійснили обряд хрещення новонавернених, теж робітників Дніпробуду³².

Інспектор культів адмінвідділу Дніпропетровського окрвиконкому Миколаєвський був вражений різноманіттям і ефективністю діяльності євангелістських християн. Вони забезпечували

²⁴ Ігнатуша О.М. Вигнанці Дніпробуду... С.191.

²⁵ ДАЗО, ф. Р-316, оп. 3, спр.12, арк. 69–88, 105.

²⁶ Там само, ф. п-149, оп.1, спр.170 а, арк. 19.

²⁷ Там само, спр. 353, арк. 191.

²⁸ Ігнатуша Г. Віруючі Дніпробуду... С. 65–68.

²⁹ ДАЗО, ф. р-316, оп. 3, спр. 244, арк. 19.

³⁰ Там само, арк. 3.

³¹ Там само, арк. 18-19.

³² Там само, арк. 1.

увагою нужденних і хворих, створили касу взаємодопомоги. Пресвітери влаштовували літературні вечірки, хорові співи, оркестрові виступи тощо. Інспектора непокоїло, що благодійна діяльність «дуже приваблює до євангельських християн нових членів»³³. У жовтні 1928 р. стурбованість присутністю «проповідників і попечителів бідняків» у районі Дніпровського будівництва висловлював і завідуючий Хортицьким районним адмінвідділом³⁴.

Дніпробудівська громада євангельських християн продовжувала діяти весь 1928 рік. Протокол засідання групи від 19 грудня 1928 р. зафіксував присутність 14 членів. Замість Т.М. Волкова керівником обрали М.М. Ніколаєва (він одночасно був головою ради громади євангельських християн у Південному селищі м. Запоріжжя). Тоді ж члени дніпробудівської групи відмовились від ідеї колегіального управління – розпустили раду групи. Вважаємо, що таке рішення ухвалили у спробі убезпечити групу від подальших переслідувань. Велика плінність кадрів будівників вимивала з громади членів, але на їх місце приходили нові. Нерідко до громади записувались родинами. Скажімо, у списку нових членів групи відзначаємо подружжя Кокарєвих – Арсенія і Олександру, яким на той час було по 30 років; чоловік працював робітником на Дніпробуді в управлінні робіт Лівого берега, жили вони у бараку № 24. 2 листопада 1929 р. дніпробудівська група євангельських християн приєдналася до громади євангельських християн м. Запоріжжя³⁵.

Список релігійних громад Запорізького округу, складений окружним адміністративним відділом у середині 1929 р., зафіксував у с. Кічкасі ще одну релігійну спільноту – християн євангельської віри – п'ятидесятників (більшовики називали – «групу трясунів»)³⁶. На жаль, відомостей щодо її діяльності не маємо.

Таким чином, християнські осередки на Дніпробуді продовжували діяти всупереч цілеспрямованій атеїстичній політиці влади. «Важче було впоратися з сектантами, що розвелися на Дніпрельстані серед робітників, як черва в ка-

пусті», – писав пропагандист С. Мальований, додаючи: «Треба остаточно очистити будівництво від попів, сектантів і бузувірів. Там, де виконують заповіді Ілліча, там де праця й наука будують новий соціалістичний світ, немає місця молитовним співам. Їх покривають звуки вибухів, гуркіт машин, рев переможеної води»³⁷. Врешті більшовикам вдалося припинити діяльність більшості релігійних громад. «Відомість про кількість німецьких кірх та молитовень про УСРР» на 1933 р. вже не зафіксувала жодної католицької та менонітської громади у районі Дніпровського будівництва. Добігав час і інших – православних, протестантських.

Для тих, хто ще вважає, що робітники не брали участь у релігійному житті, звернемо увагу на статистико-економічні дослідження 20-х рр. ХХ ст. Їх опублікував у журналі «Безвірник» за 1927 р. Е. Спир, ґрунтуючись на даних обстеження бюджету часу робітників і службовців різних промислових міст СРСР (проведеного одним із авторів планів індустріалізації СРСР С.Г. Струмиліним у 1923 р.), а також на даних Всеукраїнської ради профспілок про робітничий бюджет. За його підрахунками, робітничоловік відводив на релігійні потреби на місяць півтори години, а робітниця-жінка – у два рази більше: три години. У родинях, де працювали і чоловік і жінка, жінка витратила на релігійні потреби 5,8 год., а непрацюючі на виробництві жінки (підлітки, бабусі та ін.) – 17,3 год., тоді як чоловіки цієї категорії – 2,4 год. При середньостатистичних витратах робітника на релігійні потреби на рівні 3,7 год. на місяць, майже 2 год. він витрачав на відвідування храму³⁸. Навіть зважаючи на долю похибки у показниках, констатуємо, що у значної частини працівників Дніпробуду залишалися релігійні почуття і потреба у виконанні релігійних обрядів. О.В. Бойко навів дані НКВС про всеукраїнське обстеження релігійних громад 1929 р.: на 1 жовтня 1929 р., найбільша кількість робітників у православних громадах Південної України припадала на Катеринославщину, як наслідок концентрації важкої промисловості у цьому окрузі³⁹.

³³ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 5, оп. 3, спр. 270, арк. 108 б.

³⁴ ДАЗО, ф. р-316, оп. 3, спр. 209, арк. 51.

³⁵ Там само, спр. 20, арк. 51, 59, 113–114.

³⁶ Там само, спр. 231, арк. 162.

³⁷ Мальований С. Класовий ворог на Дніпрельстані... С. 24–25.

³⁸ Спир Е. Релігія в робітничому побуті при світлі цифр // Безвірник. 1927. № 2. С. 23–26.

³⁹ Бойко О.В. Православна церква і робітничий клас... С. 47.

Дніпробудівець Б.О. Вейде у своєму щоденнику часів будівництва неодноразово фіксував поширеність на Дніпробуді релігійних проявів у побуті. Наприклад, він наводив вислів інженера Будасі (начальника Земельно-скельного відділу Дніпробуду), котрий кожного ранку, йдучи на обхід об'єктів, казав, що «відправлявся «в обхід по єпархії»». У медсанчастині Дніпробуду «у великій залі в кутку горіла лампадка перед іконою Св. Миколая». Серед працівників Відділу робітничого постачання, за свідченням Б.О. Вейде, знайшли собі роботу 28 службовців культу⁴⁰.

Результати перевірки кадрів Дніпробуду за 1929–1934 рр. показали, що колишніх священнослужителів та «сектантів» було чимало у різних підрозділах: на Дніпробуді – 41, на «Запоріжсталі» – 31, у Закритому робітничому кооперативі та державній організації громадського харчування (російська аббревіатура – «Нарпит») – 28 осіб⁴¹. Варто додати, що сам Б.О. Вейде свого часу закінчив церковнопарафіяльну школу. Аналізуючи стенограму партійної конференції на Дніпробуді (листопад 1928 р.), С.Р. Лях цитує відверті слова одного з учасників, Долини: «Є частина молодих інженерів, які ... відвідують церкву» (переклад з рос. – Авт.)⁴². Коли у 1929 р. в Запоріжжі почали знімати дзвони з церков, місцева преса мусила визнати: «Серед опозиції було декілька робітників»⁴³. Навіть коли вже перша черга Дніпрогесу була введена в дію (листопад 1932 р.), передовиця київської газети «Войовничий безвірник» писала, що будівельники залишалися категорією особливої уваги з огляду на їхню «релігійність», називаючи їх «найвідсталішими трудящими»⁴⁴.

Отже, за свідченням джерел, основна частина працівників Дніпробуду протягом всього будівництва таки зберігала релігійні почуття.

Всесоюзний перепис населення 6 січня 1937 р. зафіксував несподівані для партійно-радянського керівництва цифри: 57% населення назвали себе віруючими⁴⁵.

Таким чином, вигнання релігії з Дніпробуду не відбулося. Владою були знищені релігійні осередки, але зберігалася релігійна свідомість, психологія. Приватне життя, особисте спілкування, родинні осередки генерували традиційну побутову релігійність, яку влада була не в силах здолати.

Говорячи про переслідувачів віруючих на Дніпробуді, зауважимо, що, як і по всій країні, організаторами гонінь на релігію та церкву були партійні та радянські органи, а одним з їхніх знарядь – осередки Спілки безвірників. Абсолютно несамостійні і підконтрольні, вони організовували «безбожницький» рух. Окружком партії зобов'язав райкоми та партосередки «взяти під належний догляд та керівництво всю роботу Спілки безвірників та всіляко допомагати їй»⁴⁶. В окружній газеті «Красное Запорожье» (з 1929 – «Червоне Запоріжжя») 28 листопада 1926 р. надрукували статтю за підписом заступника завідуючого адмінвідділу окрвиконкому Ніконова, який очолив окружну раду СБ⁴⁷. Зі шпальт першого (він же і останній) номера газети «Безвірник Запоріжжя» Ніконов проголошував: «Для нас не може бути різниці між церквою, кірхою і синагогою. Всі ці пункти однакові як за своїм релігійним, так і за класовим змістом»⁴⁸.

«Червоне Запоріжжя» декларувало початок соцзмагання між безвірницькими організаціями Дніпробуду, заводу «Комунар» і Катерининських паровозоремонтних майстерень⁴⁹. Газета закликала: «Дніпрельстанівці, в антирелігійний наступ!».

Другий пленум Центральної ради (ЦР) СБВ, що пройшов у березні 1930 р., вимагав «втягнення в ударництво всіх членів СБВ» і

⁴⁰ Вейде Б. Записки будівельника (1908–1935)... С. 46, 49, 69.

⁴¹ Там само. С. 84.

⁴² Лях С.Р. Як запорізькі комуністи Дніпрогес будували // Zaporizhzhia Historical Review. 2019. Vol. 1 (53). С. 122.

⁴³ Вчора знято дзвони з міського собору // Червоне Запоріжжя. 1929. 18 грудня.

⁴⁴ У бій за четвертий, останній рік п'ятилітки // Войовничий безвірник. 1932. 5 листопада.

⁴⁵ Жиромская В.Б., Киселев И. Н., Поляков Ю. А. Полвека под грифом «секретно»: Всесоюзная перепись населения 1937 года. Москва, 1996. С.100–101.

⁴⁶ Рік роботи Запорізького округового комітету КП(б)У. Листопад 1927 р. – грудень 1928 р. Запоріжжя, 1928. С. 86.

⁴⁷ Первые шаги союза безбожников // Красное Запорожье. 1926. 28 ноября.

⁴⁸ Ніконов. Наши ближайшие задачи на антирелигиозном фронте // Безвірник Запоріжжя. 1927. 17 грудня.

⁴⁹ Поширюймо соцзмагання серед безвірників // Червоне Запоріжжя. 1929. 18 грудня.

«необхідність створення спеціальних безбожних бригад»⁵⁰. Від них очікували виробничих перемог, сталінських стандартів: «Боротьба проти релігії – є боротьба за соціалізм!». Активіст-пропагандист М. Ланін повідомляв, що на Дніпробуді «ударники-безбожники» встановили «світовий рекорд клепки турбін», перевищивши американські норми: «у минулому році клепка турбіни тривала 7 днів, а зараз безбожники-ударники виконують цю роботу за 4 дні. Райрада СВБ Дніпробуду взяла шефство над одним із прогонів греблі лівого протоку, де безбожники повинні своїми силами у вихідні дні укласти 5 000 кубометрів бетону»⁵¹.

1931 р. журнал «Антирелигиозник» (орган ЦР СВБ СРСР) на весь Союз повідомив: в організації СВБ на Дніпробуді налічується 4 000 членів і 40 осередків. «Всі члени СВБ перебувають в ударних бригадах і дають кращі показники виконання виробничої програми»⁵². Йшлося про організацію 15 «ударно-безбожних бригад», 8 «безбожних бараків». Саме такої замальовки потребував жанр політичної пропаганди на гігантському будівництві – символі величі СРСР. Назви виробничих підрозділів Дніпробуду відзеркалили вождізм тоталітарного суспільства та «участь» у «безвірницькому» русі: бригада бетонників ім. Ярославського, пожежна частина Лівого берега – «ударна частина ім. О. Ярославського»⁵³, кранова база Лівого берега ім. О. Лукачевського. Нагадаємо, що у той час О. Ярославський очолював ЦР СВБ СРСР, а О. Лукачевський був його заступником. Напередодні Великодня 1931 р. робітниця 42 бараку 13 виселку оголосила барак «безвірницьким» і назвали його іменем О. Ярославського⁵⁴. «Антирелигиозник» цитував лист «Ударної безбожної бази ім. О. Лукачевського» до самого О. Лукачевського з обіцянкою закінчити будівництво Дніпрогесу на півроку раніше – до 1 травня 1932 р.⁵⁵.

Проте робота СВБ мала низьку результативність. Окружна рада СВБ констатувала, що тільки на ділянці Дніпрозаводбуду на Пасху 1930 р. не вийшло 360 працівників, а по всьому Дніпробуду – 900⁵⁶. Ігнорування владою релігійних традицій спричиняло трудові конфлікти.

Антипасхальний випуск «Пролетаря Дніпробуду» 1931 р. повідомив, що низка підрозділів будівництва знову повністю проігнорувала «антивеликодню» роботу. Серед «відсталих» називали робітком комунального господарства, Дніпрозаводбуд, Земельно-скельний відділ лівого берега⁵⁷. Частина підрозділів, хоча і заявили про підтримку безвірницького руху, проте нічого не робили, як наприклад, робітники механізації правого берега⁵⁸. Тож, показуха «безвірництва» на Дніпробуді була системною і очевидною.

На Різдво та Пасху, яка у 1931 р. припадала на 12 квітня, частина працівників Дніпробуду, не дивлячись на «безперервку», не вийшла на роботу. 127 тилополченців селища № 12 звернулися до виконроба Залізничного вузла з проханням дозволити провести свята «у тиші та спокої й не примушувати... виходити у ці дні на роботу»⁵⁹, не побоявшись назвати себе «релігійниками». Їх клопотання свідчить, що були великі групи будівників, які чітко вимагали законної поваги до своїх релігійних потреб. Такою групою на Дніпробуді, зокрема, були «позбавленці», примусово мобілізовані на будівництво, яким вже мало що було втрачати в умовах більшовицького режиму.

Аби «нейтралізувати» небажаний владі ефект публічного вияву релігійності та виставити культурні запити будівників у прокомуністичному світлі, газета «Пролетар Дніпробуду» швидко організувала «лист до редакції» за підписом тилополченця П.П. Діка, в якому писалося: «Я відмовляюся від своїх релігійних переконань, стаю запеклим безвірником»⁶⁰.

⁵⁰ Ланін Н. Безбожне ударничество на производстве // Антирелигиозник. 1931. № 10. С. 61.

⁵¹ Там само. С. 63.

⁵² Безбожники на стройке // Антирелигиозник. 1931. № 4. С. 111.

⁵³ Ковтун. Всі ми безвірники // Пролетар Дніпробуду. 1931. 4 квітня.

⁵⁴ Карболова. Оголошуємо свій барак безвірницьким // Пролетар Дніпробуду. 1931. 4 квітня.

⁵⁵ Безбожники на стройке... С. 111.

⁵⁶ ДАЗО, ф.п-1, оп. 1, спр. 1215, арк. 8–9.

⁵⁷ Глід. Тут забули про антивеликодню роботу // Пролетар Дніпробуду. 1931. 11 квітня.

⁵⁸ Калашиник. Гільтій зриває роботу // Пролетар Дніпробуду. 1931. 24 листопада.

⁵⁹ ДАЗО, ф.р-569, оп. 1, спр. 53, арк. 1.

⁶⁰ Там само, арк. 2.

Друкуючи гасла для антивеликодньої кампанії 1931 р., «Пролетар Дніпробуду» писав про роботу на Пасху: «11, 12, 13 квітня безвірники вийдуть працювати на цей прогін, цим самим здійснять своє шефство над важливою бетонувальною галуззю і замість святкових кулічів будуть творити одну із підпор у могутній споруді велетня соціалістичної промисловості – Дніпрельстані»⁶¹. Ставлячи завдання безвірникам, їм втлумачували: «релігійні організації по суті є політична агентура і політичний апарат міжнародної буржуазії і ворожих пролетаріатові класових угруповань всередині нашої країни»⁶². Пропагандистське «промивання мізків» було невід'ємним елементом атеїстичної політики.

Атеїстична влада за допомогою спілок безвірників, а також преси, втягувала дніпробудівців у «безбожницький» рух, вимагаючи понаднормових зусиль у праці. Після гучних рапортів про «успіхи» безвірницьких бригад на Дніпробуд прислали делегацію «зарубіжних пролетарських безбожників» зі Швеції та Норвегії, яка прибула 15 жовтня 1931 р.⁶³. «Пролетар Дніпробуду» розповів, що делегація була під сильним позитивним враженням, її переконали, ніби «чутки про злидні й голод в Радянському Союзі є брехня»⁶⁴.

Коли у другій половині 1932 р. компартія почала безпрецедентну кампанію упокорення українців голодом, атеїстичні функціонери організували «відозву робітників Дніпробуду» щодо боротьби за хліб, яку галасливо рознесла вся преса СРСР. Зокрема, газета «Войовничий безвірник» (орган ЦР СВБ України) закликала «усіх колгоспників і одноосібників» «всебічно обговорити відозву робітників Дніпробуду» щодо «боротьби за хліб»⁶⁵ під гаслом: «Боротьба за хліб – боротьба за соціалізм!».

На рубежі 20–30-х рр. ХХ ст. на ділянці Дніпрозаводбуду ДПУ «розкрило» низку «антирадянських організацій»⁶⁶, майже у кожній вбачався «церковний слід». Серед 51 учасника

справи «контрреволюційної шпигунської польської організації» був Ю.Ф. Греков – колишній священник, завскладом на Дніпровському алюмінієвому заводі. Серед «плямуючих» фактів називалося його навчання у духовній семінарії, отримання сану священника. Підставою переслідувань стало те, що «часто відвідує... церкву у Вознесенівці зі своїми підлеглими зі складу, також колишнім псаломщиком і синами попів. Відвідує церковних служителів. Антирадянськи налаштований»⁶⁷. Разом із ним був репресований І.З. Штепа, який 1932 р., «приховав своє соціальне походження», а його брат «був членом» вигаданої «антибільшовицької» «Спілки визволення України», – під приводом участі у котрій більшовики громили національно свідому інтелігенцію, що поділяла ідеї автокефалії української церкви.

Отже, релігію – важливу духовну опору суспільства і суспільний регулятор на Дніпробуді, як і по всій країні, жорстко витискали на маргінес, віруючих тероризували заради втілення комуністичного міфу, намагаючись замістити людські почуття радянським пафосом. Штучно створені осередки Спілки безвірників на Дніпробуді, як і по всій країні, були лише зручним знаряддям атеїстичної політики влади. Їх діяльність зводилася до періодичних кампаній зі штучно розрекламованими «успіхами». Вигнання релігії з Дніпробуду, як і з усього публічного життя, спричиняло моральні деформації, ламання людських дол, психологічні травми. Проте проаналізовані історичні джерела доводять, що у жорстких умовах атеїстичного тиску влади віруючі Дніпробуду намагалися відстояти і зберегти своє право на свободу сумління, релігійні традиції. Атеїстична діяльність влади та жорсткий адміністративний тиск не були спроможні здолати глибинну релігійність українського суспільства, що, зокрема, показала й історія Дніпробуду.

⁶¹ *Каплій*. Безвірники – шефи прольоту // Пролетар Дніпробуду. 1931. 9 квітня.

⁶² Чергові завдання антирелігійної роботи // Безвірник. 1931. №15. С.35.

⁶³ В ЦС СВБ СРСР // Антирелігіозник. 1931. №10. С.101.

⁶⁴ Закордонні робітники про успіхи соцбудівництва // Пролетар Дніпробуду. 1931. 21 листопада.

⁶⁵ До всіх обкомів і райкомів КП(б)У (З відозви ЦК КП(б)У) // Войовничий безвірник. 1932. 29 жовтня.

⁶⁶ ДАЗО, ф.р-1, оп.6, спр.35, арк.81–82.

⁶⁷ Там само, ф.п-157, оп.1, спр.881, арк.21.

References

1. Bojko, O.V. (2004). Pravoslavna tserkva i robitnychyj klas Pivdnia Ukrainy v umovakh antyrelihiyjnoji polityky derzhavy 20–30-kh rokiv XX stolittia. *Hrani – Grani*, 3, 42–50. [in Ukrainian].
2. Ihnatusha, H. (2011). Viruiuchi Dniprobudu. *Zbirnyk naukovykh prats' studentiv, aspirantiv i molodykh vchenykh «Moloda nauka-2011»*, (5), 65–68. [in Ukrainian].
3. Ihnatusha, O., & Tedeiev, O. (1994). «Klasovyj voroh» na Dniprel'stani. *Kraieznavstvo*, 1–2, 40–43. [in Ukrainian].
4. Ihnatusha, O.M. (2007). Menonity u tylovomu opolchenni na Dniprobudi: 1930–1931 rr. *Voprosy germanskoj istorii*, (pp. 177–184). Dnipropetrovs'k: Porohy. [in Ukrainian].
5. Ihnatusha, O.M. (2006). Vyhnantsi Dniprobudu (do problemy zatoplennia Kichkasa, 1927 r.). *Sums'ka starovyna*, 20, 186–194. [in Ukrainian].
6. Ihnatusha, O.M. (2004). *Instytutsijnyj rozkol pravoslavnoi tserkvy v Ukraini: geneza i kharakter (XIX st. – 30-ti rr. XX st.)*. Zaporizhzhia: Polihraf. [in Ukrainian].
7. Ihnatusha, O.O. (2011). Mistse Zaporiz'koho industrial'noho kompleksu v bil'shovyts'kij industrializatsii 20–30-kh rokiv XX st. [The place of Zaporizhzhyan industrial complex in Bolshevik's industrialization during 20–30-th XX c.] *Naukovi pratsi istorychnoho fakul'tetu Zaporiz'koho natsional'noho universytetu*, (30), 126–137. [in Ukrainian].
8. Klymenko, O.M. (2019). *Konstruiuvannia pam'iaty «novoi liudyny» u 1920-kh – 1930-kh rr. (na materialakh USRR)*. [Constructing the Memory of the New Man in the 1920s – 1930s (Based on the Materials of the Ukrainian Socialist Soviet Republic)] (*Candidate's thesis*). Kyiv. [in Ukrainian].
9. Klymennko, O.M. (2019). Napysannia istorii fabryk ta zavodiv v USRR: pryklad Dniprohesu (1930-ti rr.) [Writing the History of Factories and Plants in the Ukrainian SSR: The Case of DniproHES (1930s)]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakul'tetu Zaporiz'koho natsional'noho universytetu*, (52 (1)), 166–171. [in Ukrainian].
10. Lanin, N. (1931). Bezbozhnoe udarnichestvo na proizvodstve. *Antireligioznik*, 10, 61–69. [in Russian].
11. Liakh, S.R. (2019). Yak zaporiz'ki komunisty Dniprohesu buduvaly [As Zaporizhzhia Communists built Dneproges]. *Zaporizhzhia Historical Review*, (53), 117–126. [in Ukrainian].
12. Mal'ovanyj, S. (1931). *Klasovyj voroh na Dniprel'stani*. Kharkiv: DVOU Ukrain's'kyj robitnyk. [in Ukrainian].
13. Movchan, O. (2013). Stavlennia robitnykiv USRR do antyrelihiyjnoji polityky vlady (pochatok 1930-kh rr.) [Attitudes to workers USSR anti-religious policy of the authorities (beginning 1930)]. *Naukovi zapysky Ternopil's'koho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu im. V. Hnatiuka. Serii: Istorii*. (1 (1)), 37–43. [in Ukrainian].
14. Sherstyuk, A.S. (Ed.). (1960). *Pervenec industrializacii strany Dneproge's imeni V.I. Lenina. Sbornik dokumentov*. Zaporozh'e: Zaporozhskoe knizhno-gazetnoe izdatel'stvo. [in Russian].
15. Smolii, V.A. (Ed.). (2013). *Vidnosyny derzhavy, suspil'stva i osoby pid chas stvorennia radians'koho ladu v Ukraini (1917–1938 rr.)* (Vol. 2). Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
16. Spyr, E. (1927). Relihiia v robitnychomu pobuti pry svitli tsyfr. *Bezvirnyk*, 2, 23–26. [in Ukrainian].
17. Vejde, B. (2012). *Zapysky budivel'nyka (1908–1935)*. Kyiv: Instytut ukrains'koi arkheohrafii ta dzhereloznavstva im. M.S. Hrushevs'koho. [in Ukrainian].
18. Yefremov, S.O. (1997). Schodennyky. 1923–1929. Kyiv: ZAT «Hazeta Rada». [in Ukrainian].
19. Yurezans'kyj, V.T. (1970). *Dniprohes*. Dnipropetrovs'k: Promin'. [in Ukrainian].
20. Zhiromskaya, V.B., Kiselev, I.N., & Polyakov, Yu.A. (1996). *Polveka pod grifom «sekretno»: Vsesoyuznaya perepis' naseleniya 1937 goda*. Moskva: Nauka. [in Russian].